

Foto: PD/via Pixabay

04 / 2022

La maschina – L’Africa 1950/60 – Svizra preistorica – Nottwil: Tscherna da professiun – Lavur da milissa – Reservats da gaud – David Frankfurter – Litteratura da chatscha – LIR: Spagna/Frantscha

«Nus na dictain nagins plets»: Daniel Telli, manager Lingua da la Lia Rumantscha.

FOTO LIA RUMANTSCHA

«La 'mascrina' ma plascha il meglier»

Intervista cun Daniel Telli, manager Lingua tar la Lia Rumantscha

DA DAVID TRUTTMANN/FMR

■ **Var dus mais cuzza ussa la crisa da corona. Quella influenzescha noss mintgadi ed infiltrescha era nossa lingua cun novs plets. Ma co èsi ussa propi da dir per rumantsch: il coronavirus u il virus da corona?** In discurs cun Daniel Telli, il manager Lingua da la Lia Rumantscha, davart gusts persunals, il biro a chasa e las «mascrinas».

FMR: Lentschatta da la crisa hai dà discussiuns co numnar il virus. Per sclerir direct – co èsi da scriver e dir: il coronavirus u il virus da corona?

Daniel Telli: Jau prendess il coronavirus. En quel connex avain nus fatg retschertgas tar las autras linguas neolatinas, en las gasettas actualas en Frantscha, Italia, Spagna e perfin en Rumania. Tuts dovran il medem pled: coronavirus. Ed er ils posts da translaziun da la Confederaziun e dal chantun han duvrà da

bel principi quel pled. I dat in connex tranter il num dal virus e l'abbreviazion dal num da la malsogna ch'el chaschuna: CO-

VID-19. Però gea, igl ha schon dà reacziuns che tenor sentiment rumantsch saja bain da dir «virus da corona». Ma jau crai che «coronavirus» funcziunia per rumantsch, ch'el vegnia duvrà il pli savens e ch'el saja er acceptà en general.

Il «coronavirus» è acceptà en general

Ensemen cun il virus èn era auters plets vegnids pli frequents questas emnas, per gronda part plets englais. Co èsi ussa da dir per rumantsch al «homeoffice»?

Qua dain nus en ils pledaris – surtut en il Pledari Grond – duas propostas: «biro a chasa» u alura restar tar il pled englais «homeoffice». Quel è uschè frequent en noss mintgadi, magari era

duvrà cun ina tscherta ironia. Però jau persunalmain preferiss «biro a chasa» perquai ch'el è transparent e descriva bain per tge ch'i va. Era la «lavor a distanza» po funcziunar.

Il franzos dovra per il «homeoffice» il bel pled «télétravail». Quai fiss bain er in'alternativa rumantscha?

Il pled «telelavor» è perfin endatà en il Pledari Grond. Quai era stada ina proposta dad in'utilisadra dal pledari. Jau hai però mes dubi sche quel pled possa sa derasar. El n'è betg propi transparent immediat. E surtut essan nus forsa influenzads en quest cas pli ferm dal concept dal «homeoffice» – ed uschia è la translaziun directa en rumantsch pli evidenta: «biro a chasa».

Co èsi cun il «homeschooling». scola a distanza?

Gea, jau schess. U alura fiss era pussaivla la varianta «scola a chasa». Tuttas dus propostas èn fitg transparentas. La versiun englaisa duvrass jau en general mo sch'i manca ina buna alternativa rumantscha.

Co numnar «contact tracing»?

Ed èsi adina simpel da chattar ina soluziun?

Betg adina. Dacurt hai jau p. ex. survegnì ina glista dal post da translaziun da la Confederaziun. Ina tematica fitg actuala è uss il «contact tracing». Co numnar quai per rumantsch? Tenor la glista fissi da dir «inquisiziun dals contacts». Quai na ma persvada betg. Alura ponderesch jau per tge ch'i va insumma: I va tenor mai per reconstruir ils contacts che las persunas han gi. Tgi ha gi contact cun tgi? E perquai hai jau fatg la cuntrapposta da duvrar la «reconstruziun dals contacts». La reacziun è stada positiva.

Quai vul dir ch'era la Confederaziun fa direct propostas?

Gea, Confederaziun e chantun han gea da scriver detg spert diversas infurmasziuns era per rumantsch e ston chattar perquai las denominaziuns correspundentas. Els han era sezs posts linguistics e responsabels per la terminologia. Per dir simpel: gliud che stgaffescha plets. Quels dattan a nus alura lur glossaris cun plets novs, ils quals nus resguardain ed endatatin en ils pledaris. Però sco en quest cas dal «contact tracing» fatsch jau magari ina cuntrapposta.

Damai betg mintga pled na survegn la benedicziun dal post linguistic da la Lia Rumantscha?

Quai n'è gea er betg noss incumbensa. Nus rinnain ils neologismes. Nus «creain» bain era sezs plets, però mo en connex cun translaziuns che nus fashain e sche nus vegnin dumandads. Dumondas vegnan savens da schurnalistas e schurnalists che dovran detg urgent in u l'auter pled.

«Protegiabucca» regorda mai al hockey

In tema fitg actual èn las mascras. Era là dessi ensasez pliras variantas: mascras, protegiabucca u buccarel?

Il meglier plascha a mai persunalmain la «mascrina» – per la «Atemmaske». Ma quai è mes gust persunal. En quest cas èsi era dependent da l'agen idiom. Il «protegiabucca» regorda mai plitost al hockey e betg a mascras da protecziun. Probablmain vegn duvrà il pli savens la mascras, quai è il pled il pli simpel, neutral ed enconuscent.

Med da dischinfetar u dischinfetant?

Tuts dus pussaivels. Dischinfetant ma para pli elegant, senza questa preposiziun «da» ch'è uschè frequenta en rumantsch. Igl è bain bel da duvrar ina giada ina varianta cumpacta.

Il «lockdown» – translatar u laschar star?

(ri) Quel pled hai jau guardà sunter avant tschintg minutas, en vista a quest'intervista! Jau persunalmain schess «scumond da sortir», bain savend ch'il «lockdown» ha gist en la situaziun actuala in'otra connotaziun semantica. Il pledari online cuntegna tuttas duas variantas, quella rumantscha e quella englaisa.

Prender ils plets che plaschan

Nua fai insumma senn da tschertgar ina versiun rumantscha e nua èsi meglier da restar tar il pled ester, sco p. ex. tar il «computer»?

Quai è ina greva dumonda. Nus na dictain nagins plets. Per la tscherna finala e la derasaziun dals plets procura la gliud, las pledadras ed ils pledaders rumantschs. Per gist restar tar l'exempel dal «computer»: Quel è gia talmain derasà en noss mintgadi ch'i fa pauc senn da vegnir cun «quintader», sco en tudestg «der Rechner». Ed er il concept dal «computer» è uschè francà en noss mintgadi ch'i fiss grev da vegnir cun insatge auter. Nus dal post linguistic da la Lia Rumantscha pudain far propostas e porscher variantas duvrablas. A la fin po gea mintgin prender ils plets che plaschan e cun ils quals el vegn chapì il meglier.

Ed il post linguistic da la Lia Rumantscha fa questas emnas «biro a chasa»?

Gea, tuts fan lavor a distanza, cun conferenzas da video, telefons e tut il program. Dapi ils 16 da mars n'hai jau betg pli inscuntrà mias collegas da lavur.

Grondas midadas en Africa 1951–1962

Stadis independents novs

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **En ils onns tschinquanta e sessanta dal tschientaner passà en blers pajais africans s'emancipads da l'Europa cun vegnir stadis independents: La Libia (1951), Maroc, Sudan e Tunesia (1956), il Ghana (1957), la Guinea (1958) e passa in tozzel il 1960, «onn da l'Africa». Ils 3 da favrer 1960 ha il primminister britannic Harold Macmillan (1894–1986) declarà davant il parlament da l'Africa dal sid: «The wind of change is blowing through this continent (...). This growth ['creschientscha'] of national consciousness is a political fact.» Il primminister sudafrican Hendrik Verwoerd (1901–1966) ha lura replitgà cun postular «not only justice to the Black man in Africa, but also to the White man», pia per el e sia regenza ina furma da dominaziun da la minoritad alva sin la maioritad naira, l'uscheditga «Apartheid». Lezza ha regi il pajais a sid dals flums Limpopo ed Orange fin en ils onns novanta. Orasum en l'Africa dal nord, en Algeria, tranter Maroc, Mar mediterranean e Tunesia reveva enfin a 1962 in'otra dominaziun da la minoritad «europeica» (strusch in milliun olmas, ils «pieds-noirs») sin la maioritad «muslima» (var 8,5 milliuns olmas il 1954): «L'Assamblea algeriana creada 1947 dumbrava 120 commembras e commembers, 60 per mintga communitad» (1). L'Algeria ha cuntanschì l'indipendenza pir suenter «ina guerra (1954–1962) tranter la Front da liberaziun naziunala (...) ed ina da las amadas principals da l'occident, la franzosa (...). Igl è grev da trair bilantscha: Var 32 000 morts franzos, dals quals passa 24 600 schuldads, e tranter 250 000 e 430 000 morts algerians, dals quals 141 000 'rebels' mazzads da l'armada franzosa» (2). Bunamain l'entira populaziun «europeica» ha bandunà il pajais oramai independent.**

Legiunaris fugian da l'Algeria en guerra

55 onns suenter l'indipendenza da l'antieriura colonia mediterranea africana n'è la Frantscha anc betg vegnida a fin cun quella guerra. Lezza giada na cumbattev'ins betg mo cun armas, anzi, ins persvadeva schuldads da la Frantscha da chalar cun quel cumbat senza speranza. La

renumada gasetta «Le Monde» ha gist rapportà d'ina rait internaziunala da quella giada che ha gidà 4 111 legiunaris (3) a desertar da lur unitad franzosa en l'Algeria en guerra per turnar en lur patria. Il bun anghel da quella gruppa era l'inschigner Wilhelm Schulz-Lesum, represchentant en Maroc da l'ambassada tudestga a Madrid. Il sez principal da la «Légion étrangère» (LE) era situà en Algeria, betg lunsch davent dal cunfin marocan. La FLN manava ils deserturs en Maroc tar Schulz-Lesum; lez als cumpagnava lur a l'ambassada tudestga a Madrid. Il 1957 ha president Theodor Heuss (1884–1963) undrà Schulz-Lesum cun il «Bundesverdienstkreuz». «Ils 2 d'avrigl 1958 l'ha era la presidenza austriaca undrà per sia contribuziun al return da legiunaris austriacs tras l'ambassadur austriac a Madrid (...). Il socialist austriac Reimar Holzinger [1921–2012] ha gidà al return da legiunaris austriacs (...) sco era dals Ungarais integrads en la LE suenter ils fatgs da Budapest 1956. Bruno Kreisky (1911–1990), minister austriac da l'exteriur enfin a 1966, sustegneva la regenza algeriana exiliada e la rait da Holzinger. Quest ha declarà a l'istoricher Fritz Keller: 'Cur ch'in Austriac desertava, vegniva l'ambassadur a Madrid infurmà dals gidanters; lez arranschava il viadi sur mar da Barcelona a Genua e lur il return en Austria'» («Le Monde»). La Frantscha ha renconuschì l'indipendenza da l'Algeria il fanadur 1962; il settember ha la rait da Schulz-Lesum mess fin a sias acziuns per ils deserturs.

Dal putsch a la pasch (1958–1962)

Ma co è «Le Monde» vegnì a scuvrir lezza episod a l'ur da la guerra d'indipendenza algeriana? Ins sto ir enavos enfin a la gronda vieuta: Il putsch d'Alger (oz Madinat al Dschasàir; «madinat» munta «citad») il 13 da matg 1958, il qual «resultava da plis cumplots. La massa ['europeica' da la citad] ha quel di conquistà il bajetg da l'administraziun e stimulà ils uffiziers a prender la pussanza. Ins ha stgaffi in comité d'urgenza presidià da general Massu [1908–2002] cun colonels ed 'Europeans' da la citad (...). General Salan [1899–1984] garantiva il far da Massu ed ha survegnì da Paris tut las pussanzas civilas e militaras en Algeria; en lezza qualitad ha'l pretais la furma-

ziun d'in comité d'urgenza manà da general de Gaulle [1890–1970] (...). Quest è vegnì elegì primminister dal parlament l'emprim da zercladur (...). Da settember ha il pievel franzos vuschà la costituziun republicana nova (...). Da december è de Gaulle vegnì ses president» (4). Ils umens dal putsch eran persvas che lez vegnia a salvar il domini franzos en Algeria. Il schef nov, fitg segir da sasez, era dentant era in um cun vast orizzont; perquai aveva'l badà, sco Harold Macmillan, il «wind of change» en Africa. De Gaulle ha concedì 1958 l'indipendenza a la Guinea e lura 1960 a plis auters pajais africans; quai mussava ch'el saja pront da far medemamain en Algeria. Là hai «mo» vuli quatter onns da guerra per consolidar l'autoritad dal president sin ils uffiziers e sin ils «pieds-noirs». L'emprim han ins controllà la situaziun da l'armada. Il schef dal stab general saveva gia dals contacts tranter la FLN e legiunaris tudestgs. «Le Monde» dals 5 da settember 2017 reproducescha in document datà da l'emprim d'avust 1958, scrit cun maschina e chattà en l'archiv dal schef da lezza giada dal spionaggi franzos († 1997), il qual l'aveva approvà en manuscrit. Il schef dal stab general haja menziunà l'acziun «très néfaste aux intérêts français» da l'«organisation de désertion de légionnaires français» e giavischà la «neutralisaziun» dal manader tudestg da lezza rait. Il document po pia valair sco sentenza da mort e precisescha schizunt in'execuziun «par toxique indétectable». Quai n'han dentant betg accumulpli; Schulz-Lesum ha pia survivi lezza guerra: «Le Monde' ha chattà ses fastiz d'inschigner da zercladur 1965 a Madrid.» El ha gidà a salvar umans da la partecipaziun ad ina guerra crudaivla e pli che dubiusa.

1. Jacques Duquesne, *Pour comprendre la guerre d'Algérie*. Paris (Perrin, ISBN 2-262-01827-8) 2001, p. 38.

2. Marcel Dorigny et alii, *Grand atlas des empires coloniaux*. Paris (Autrement, ISBN 9782746742406) 2015, p. 228.

3. 2 783 Tudestgs, 489 Spagnols, 447 Talians, 137 Ungarais, 87 Jugoslavs, 41 Beltgs, 35 Svizzers, 31 Austriacs, 16 Scandinavs, 19 Ollandais, 7 Luxemburgais, 3 Grecs, 9 Britannics, 2 dals USA, 3 da l'America latina, 1 Corean ed 1 Bulgar (tenor Jacques Follorou, *Enquête: Ennemi d'Etat*, en: «Le Monde», 6 da settember 2017, pp. 14-15).

4. Marcel Duquesne (sco nota 1), pp. 304-305.

La Svizra avant l'arrivada dals Romans

■ En l'Europa Centrala va il temp da crap a fin vers 2200 a.C., alura suonda il temp da bronz (fin 800 a.C.) ed il temp da fier. En la davosa fasa dal temp da crap, il temp neolitic, è l'uman daventà sedentar; en il temp da bronz è suandada emprimas culegnas fortifitgadas, pli tard la cultura da santeris cun urnas; il temp da fier sa divide en la fasa «proto-celtica» (temp da Hallstatt) ed en il temp da Latène (a partir da 450 a.C.).

Ma co vegnin nus a savair co che vivevan ils umans da questas epocas? Cun tge cundiziuns climaticas han els gi da vegnir a frida? E tge svilups economics e culturals sa laschan distinguer? Da talas dumondas s'occupa Dario Gamboni en il suandant essai ch'è cumparà en la revista «Ars Helvetica».

L'istorgia avant l'istorgia

Gia il pled sez, «preistorgia», para da translocar quest temp da l'istorgia – che nus enconuschain unicamain nà dals fastiz ch'èn anc sut la terra (quasi en il tschaler dal territori cultural) – en ina spezia d'avantchombra. Ma è quai propi stà mo in lung prelude senza grondas consequenzas u plitost in temp ch'ha

mess fundament, sco che manegia l'auto-ter term tu-destg, discurrend da «Urgeschichte»?

L'ierta materiala preistorica cumpara pir dapi la mesadad dal 19avel tschientaner, cun las correziuns dals flums en la Svizra Bassa e cun l'emprima fevra d'exchavaziuns archeologicas. Cunquai che quests objects, ensemen cun las modas da viver e da pensar, n'èn betg svanids en in sfratg cun l'arrivada da la scrittira, q.v.d. dals Romans, èsi pussaivel d'observar sin il territori da la Svizra gia da lez temp quests tratgs caracteristics ch'ins enconuscha anc oz: la marginalità (reala u supponida), la circulaziun e la partiziun.

En sasez ha l'entira Europa Centrala e Settentrionala gi per in lung temp ina rolla da periferia en confrunt cun las grondas civilisaziuns urbanas dal Proxim Orient e da la Mar Mediterrana ch'han introduci già bler pli baud chaussas fundamentalas sco l'agricultura e la tratga da muvel, la cheramica, la scrittira e la muaid; la zona alpina, pli exposita a las midadas climaticas ed als glatschers, mal accessibla e pauc adattada per abitar, è qua be in cas pli extrem. Ma la teoria «diffusionista» naschida il 1920 che leva far crair che las culturas «barbaras» europeicas derivan cumplainamain da la «tigina» en il Proxim Orient per las integrar en la

Fiblas a rudella dal temp da Latène, chantun Turgovia.

FOTO PD

cronologia da las civilisaziuns istoricas, è vegnida relativada bel e bain tras las novas tecnicas scientificas da dataziun scuvertas suenter la Segunda Guerra mundiala (cun l'agid da l'isotop da charvun C14, da las annadas dal lain u da l'analisa dal pollen). Cun ils onns è la preistorgia europeica s'acquistada in tschert respect ed ins quinta ussa dapli cun l'originalità locala ed il svilup autonom, surtut en la metallurgia, documentada en plirs lieus en Svizra. Ils contacts cun l'ambient mediterran n'èn perquai betg stads main impurtants, e tant ils pass alpini sco il Rodan han ins duvrà gia fitg baud sco vias da transit. Quai è documentà sin il territori sez cun conchiglias marinas duvradas dapi il mesoliticum sco cliniez u cun ina maniera gli-schentada neolitica d'origin breton ch'ins ha chattà sin la via dal Pass dal Teodul. Durant il temp da fier eran ils agens stgazi minerals da zin e da fier memia stgars, quai ch'ha augmentà il basegn da barats regulars, in fenomen ch'er auters materials elementars sco il sal e la mangola vegnan a rinforzar durant l'entira istorgia dal territori svizzer, furmond in cuntrapaia a l'autarchia ed ad ina stricta economia da subsistenza.

Tant sco ch'ins sa, è il territori vegnì populà successivamain nà da pliras varts, furmond zonas che s'avischan pli e pli, sa tutgan u perfin sa penetreschan, ma ch'han adina, schizunt sur pass ora, lioms

pli stretgs cun lur retroterra che tranterad ellas. I dat damai gruppas d'origin mediterran che populeschan las zonas meridionalas ed occidentalas ed autras che vegnan nà dal center e dal nord da l'Europa. Quai n'èn però betg partiziuns geograficas cleras e nettas, i dat grondas fluctuaziuns, surtut en il territori da la Svizra Bassa, che favuriseschan spezialmain ils contacts ed ils barats. Il status da «culturas» preistoricas, identifitgadas sin basa da segns caracteristics furmals sco ils «stils» da cheramica e numnadas en general suenter ils lieus d'exchavaziuns impurtantas (sco Cortaillod u La Tène a la riva dal Lai da Neuchatel), è anc oz spira ipoteta: durant ils onns 1930/40, en la fasa da l'«archeologia dals pievels», discurrev'ins plitost d'etnias ed ussa pli precautamain mo anc da gruppas socialas e culturalas. En il temp da fier vesan ins ina partiziun che sumeglia gia per part la divisiun linguistica da pli tard: il Tessin e la Mesolcina èn colliads cun la cultura lumbarda-piemontaisa da Golasecca entant che l'Engiadina e la Val dal Rain Anterior furman la zona da Laugen-Melaun ensemen cun il Tirolo ed il Trentino; la Svizra Bassa ed il Giura fan percenter part dal territori celtic. I na sa tracta damai betg d'«identitads» originalas ed invariablas, ma da continuitads dal spazi e da l'istorgia che s'explitgeschan or da la topografia – la charta da linguas da la Svizra actuala mussa cunfin ch'èn anc quasi identics cun ils sparta-aus.

chaussas èn ins daventà conscient be avant pauc temp; las exchavaziuns da pli baud sa contentavan da rimnar ils objects e d'als exponer gruppas tenor criteris artistics u formals, da maniera ch'ins fa ussa paradoxalmain pli gronds progress en la perscrutaziun da las epocas las pli veglias, cun rasadas anc pli intactas.

Ma er cun la pli gronda precauziun e rimnond in maximum da material e d'infurmaziuns, èsi necessari da destruir ina rasada per avair access a quella anteriura – l'archeologia sa fatschenta pia en maniera fitg concreta cun la stratificaziun. Il fatg che quai ch'ins tschertga è sut terra, limitescha er en bleras autras manieras la rimnada ed ils custs da las tecnicas necessarias sforzan da tscherner ils lieus d'exchavaziun plitost currind suenter ils plazals da construcziun che tenor la logica scientifica d'ipotesa e verificaziun.

Adina puspè datti però novs resultats ch'obligheschan da reveder permanentmain il passà preistoric, savens cun midadas considerablas, sco cur ch'ins ha spustà enavos per in millenni l'introducziun da l'agricultura sin territori svizzer en consequenza da las exchavaziuns dals ultims decennis en il Vallais.

Nomads e stabels

Ils glatschers dal Würm (ca. 75 000 fin 10 000 onns a.C.), la davosa da las grondas epocas glazialas dal pleistocen, èn s'extendids sur l'entir artg alpin ed han cuvert quasi l'entir territori da la Svizra, eliminond durant lur retratga la gronda part dals fastizs d'antieruras populaziuns. Els han però laschà enavos enorms grips da granit ch'els avevan transportà fin sur il Giura, quests misterius blocs erratici che pir l'inschigner vallesan Ignaz Venetz è stà bun da declarar geograficamain en il 19avel tschientaner cun sia ipoteta dal moviment dals glatschers. Il terren ch'els han laschà enavos suenter lur retratga sa cuvra plaunet puspè cun gauds e sa repopulescha cun chatschaders e nomads. Lur movibilitad s'adatta a quella da la selvaschina ed als permetta a medem temp da mantegnair rapports da barat sur lungas distanzas. Dal mument ch'ins è sa stabili, han ins er introduci l'agricultura dal graun e la domesticaziun dals animals da niz quai ch'ha fixà las funtaunas da nutriment ed ha permess ina creschientscha demografica e la economia da provisiun caracteristica per la «revoluziun neolitica». Sco tar tut tschellas grondas innovaziuns preistoricas, paran er questas d'esser sa derasadas plitost cun l'arrivada da populaziuns che las enconuschevan gia che cun populaziuns localas ch'avessan emprendi insatge nov. Ins sa ussa ch'igl ha dà agriculturas en il Vallais gia vers la fin dal 6avel millenni, penetradas probablmain nà da l'Italia grazia a l'optimum climatic. Er en

il Giura han ins chattà fastizs neolitics fitg vegls, entant ch'en la Svizra Bassa cumparan las construcziuns sin lungas pitgas da lain a la riva dals lais (cultura da Cortaillod) pir en l'emprima mesadad dal quart millenni.

Questa stabilisaziun n'è però ni assoluta ni definitiva. Midadas climaticas e lur influenza sin il nivel da las auas paran d'avair sfurzà ils abitants da las palissadas – abandonadas definitivamain a l'entschatta dal temp da fier (6avel tschientaner a.C.) – da midar detg savens domicil. La tratga da muvel sposta il problem dal nutriment sin l'alimentaziun dals animals da niz e cun las midadas da pastgira liadas a las stagiuns èsi er necessari da construir dus u trais domicils a different'atezza en las valladas. Er il bronz (vers 2000 a.C.) ed il fier èn probablmain vegnids introducids da populaziuns migrantas ed ils Celts, che sa derasan sur tut l'Europa a partir dal segund millennari, sa stabiliseschan be fitg plaun.

Barats e dependenzas

Durant il temp da fier (dal 8avel tschientaner a.C. a la conquista romana) han ils Celts incorporà ina gronda part da l'Europa en ina cuminanza linguistica e culturala, senza però organisar il territori en maniera unifitgada. Lur societad era partida en trais gruppas: noblezza cumbattanta, sacerdots e pievel. Las cellas da basa eran ils clans da famiglia, gruppads en schlattas; lezzas furmavan lura las «naziuns». Ils barats dal mund celtic cun quel mediterran (grec, etrusc e roman) s'augmentan fermamain durant il temp da fier tardiv (dapi la mesadad dal 5avel tschientaner a.C.), passond tras il territori da la Svizra, nua ch'ins cumenza en il decurs dal segund tschientaner a duvrar munaidas ed a construir aglomeraziuns fortifitgadas ch'els Romans numnavan «oppida».

Nossas enconuschientschas da l'entira civilisaziun celtica dependan da la «proto-istorgia», q.v.d. ch'ella n'ha betg laschà sezza enavos documents en scrit e che nus l'enconuschain tras descripciuns redigidas da commembers d'altres culturas, surtut dals Romans. Texts e numns latins ans infurmeschan damai sur dals «pievels» celtics e betg celtics (i na dat betg ina «razza celtica» e las relaziuns d'appartegnientscha èn tut auter che cleras) ch'abitavan en il territori da la Svizra avant la conquista romana: ils Allobrogs en il sidvest dal Lai da Genevra, ils Helvets en la Svizra Bassa, ils Rauracs en il nordvest ed en l'Alsazia, ils Nantuats, ils Veragrains, ils Seduns ed ils Ubers en il Vallais, ils Leponts en il Tessin, en parts da las valladas d'Uri, da Glaruna e dal Rain Superiur ed ils Rets en la part orientala da las vals grischunas e pli vers il nord, l'ost ed il sid da las Alps. Nus dependain qua litteralmain dal punct da vista da lur victur, cunquai che la gronda part da las infurmaziuns deriva dal «De bello gallico» da Julius Caesar, l'um ch'ha mess a Bibracte (tranter la Loire e la Saone) il 58 a.C. in term sanguinus a la migraziun manchenta da Helvets.

Caesar scriva ch'els Celts hajan dà fiu a lur vitgs (var quattertschient) ed a lur «oppida» (ina dunsaina) avant che abandonar lur terren per motivs ch'el na menziuna betg e che nus n'enconuschain anc oz betg. Nus n'enconuschain er betg anc tut ils lieus nua che sa chattavan las «oppida» ch'eran sco ch'i para centers politics e culturals cun funcziun d'etappa da viadi e da martgà. La tschernada da lur posiziuns lascha er supponer in'intenziun da defensiu, sco sin las collinas da Genevra (en territori allobrog) e da Basilea (en territori raurac) u sin la penisla da Berna-Engel, en terra helvetica.

La presentaziun:

Dossier «Temp preistoric en Svizra».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3511
www.chatta.ch

Epoca	Culturas/societad	Tecnologia/Innovaziuns
Temp paleolitic 12000 a.C.	Ils emprims umans en Svizra: l'uman da Neandertal e l'uman modern; culturals da chatschaders dal temp glazial	Utensils da crap, lain, corna ed oss; artisanat; religiu; sepulturas
Temp mesolitic 6000/5500 a.C.	Culturas da chatschaders dal temp postglazial cun territori pli pitschens	Armas ed utensils cun nizzas da silix fitg pitschnas («microliths»)
Temp neolitic 2200 a.C.	Societads productivas cun cultivaziun dad ers ed allevament da biestga	Vita sedentara; chasas stablas; cheramica; invenziun da la roda; barat da marganzia; emprima elavuraziun d'arom
Temp da bronz 800 a.C.	Las ierarchias socialas vegnan rinforzadas; inginas culegnas fortifitgadas	Elavuraziun da bronz; entschatta da la specialisaziun artisanala; barat da marganzia intensiv
Temp da fier pli vegl (temp da Hallstatt) 450 a.C.	«Prinzi» a la testa d'unitads politicas; Celts (Protoceles)	Exploitaziun da fier; contact cun la regiun da la Mar Mediterrana; «commerzi» en furma da barat da regals «diplomatics»
Temp da fier pli nov (temp da Latène) 15 a.C.	Stadis da stipas cun la noblezza a la testa; Celts (Helvets euv.), Rets, Leponts	Migraziuns; emprimas culegnas da caracter urban; contacts commercial intensiv; entschatta da l'economia monetara

Las epocas preistoricas en Svizra.

TENOR ARCHEOLOGIA SVIZRA

La lingua dals objects

Il preistoricher sto empruvar da sa far in'idea dal passà unicamain cun l'agid dals objects: fastizs dad eveniments, rests d'umans, animals u plantas, instruments duvrads u fatgs da l'uman. Tut quai ch'el chatta sto el examinar fin en ils minimis detagls per survegnir in maximum d'infurmaziuns. Las tecnicas svilupadas dals archeologs èn damai idealas per mintga studi da la cultura materiala e porschan la metoda scientifica la pli elavurada per parter in spazi en quadranguls e rimnar sistematicamain tut quai ch'el cuntegna, cun particulara atenziun a la localisaziun respectiva. Senza pudair sa referir a funtaunas en scrit, daventan il context dals objects e lur distribuziun en il spazi elements d'interpretaziun essenzials. La posiziun d'in ornament en ina fossa, d'in utensil en ina chasa, da la chasa en il lieu e dal lieu en la regiun, la posiziun d'in material u d'in product artisanal en confrunt cun lur lieus d'origin, po raquintar insatge sur da la moda da viver, da la cronologia dals stabiliments, da la derasaziun da las tecnicas u da las vias dals barats commercial. Pertutgant la funcziun senza dals objects, è il context savens l'unic agid per reducir l'ambiguitad tipica dals «documents» visuals. Ma da questas

Nova motivaziun en la professiun

La reintegraziun professiunala è in dals facturs essenzials da la reabilitaziun cumplexsiva dals para- e tetraplegichers. Sche las personas en sutga cun rodas pon puspè lavurar, na dat quai ad ellas betg mo independenza economica, mabain era confidenza en sasez e motivaziun per l'avegnir. Sin questas finamiras pretensiusas sa concentrescha l'activitad multifara da l'Institut per la tscherna da la professiun en il Center svizzer dals paraplegichers a Nottwil.

KARL EMMENEGGER,

Manader da l'Institut per la tscherna da la professiun

Anc avant in mez tschientaner eran las schanzas da surviver da para- e tetraplegichers fitg pitschnas. Savens manavan grevas cumplaziuns baud u tard a la mort. Sch'els survivevan tuttina, vegnivan els tractads sco paupers cas socials e bandischads en l'anonimitad. Umans impedids be corporalmain, ma betg spiertalmain stuevan en programs d'occupaziun monotons montar spinas da contact u tatgar cuvertas. «Quai na dastga bain betg esser», manegiava dr. med. Guido A. Zäch, da lez temp medi assistent en il Bürgerspital a Basilea. El era persvas che personas en sutga cun rodas possian daventar puspè commembers da la societad effizients, activs ed independents – damai pajataglias. Da questa persvasiun è naschì il concept da la reabilitaziun cumplexsiva. Per realisar quella ha Guido A. Zäch fundà

pli tard la Fundaziun svizra per paraplegichers. Grazia a l'agid da questa fundaziun è la situaziun dals para- e tetraplegichers sa meglierada dapi il 1975 cuntinuadamain e decisivamain.

Vesair ils problems e schliar els

Quai ch'è dentant restà, èn las temas e las dumondas da quels umans ch'èn tutgads tuttenina d'ina dira frida dal destin. Qualas e quantas schanzas, sche insumma, han els per pudair returnar en la vita professiunala suenter la reabilitaziun en la clinica speziala e per esser segirads finanziailmain? La dumonda centrala è schebain ina persuna en sutga cun rodas po lavurar vinavant en sia anteriura professiun u sch'ella sto midar professiun resp. s'orientar da nov. In segund factur essenzial è il temp ch'ils pertutgads han a disposiziun per far quai.

Integraziun enstagl d'ina renta: il plaschair da lavurar e l'indipendenza finanziala promovon la confidenza en sasez ed il gust da viver.

Cunquai ch'il dretg ad ina renta d'invalidad sa definescha en Svizra sulettain sur il grad da la capacid da lavurar e che l'intschertezza na promova segir betg in svilup positiv, ston ins prubar da schliar quests problems a moda speditiva. E per-

«Ins sto chattar sin
tut ils nivels in bun
equiliber tranter
promover e pretender.»

quai che las diversas consequenzas d'ina paraplegia na pon betg vegnir tractadas mintgina per sasezza resp. ina suenter l'otra, ston ins chattar permanentain sin tut ils nivels in bun equiliber tranter promover e pretender. Il Center svizzer dals paraplegichers Nottwil porscha las cundiziuns necessarias per quai. Quellas permettian a l'Institut per la tscherna da la professiun, ina partiziun da l'Associaziun svizra dals

paraplegichers, da chattar ina schliaziun optimala per la reintegraziun professiunala da para- e tetraplegichers.

Integraziun tras confidenza e motivaziun

Il process da trais stgalims durant l'emprima rehabilitaziun cumenza gia sin la staziun intensiva, nua ch'il pacient vegn contactà per l'emprima giada. I sa tracta da crear ina relaziun da confidenza vicendaivla, per ch'in paraplegicher delegheschia la tgira dals contacts anc existents cun il mund da la lavur a partenaris cumpetents. Il pacient na duai però betg vegnir exclus da quest process, el duai surpigliar vinavant la responsabladad per sasez. Suenter var trais emnas cumenza l'emprima fasa tar il pacient sez, en la quala el vegn animà da vegnir activ. Quai succeda cun in program da motivaziun, nua ch'el po tscherner, schebain el vul far in curs da computer, in curs da linguatg

Nova orientaziun: cussegliaziun e trenament durant il segiurn staziunar en il CSP.

Lavur da montascha:
er la mobiglia stat prest
sin chommas fermas.

u in'otra scolaziun supplementara. Il scopo principal è da dar al pacient nova confidenza en sasez e da metter il fundament per la capaciad da decider persunala.

En la segunda fasa vegn erui l'emprim cun ina analisa da las resursas tge ch'è irreparabel e pers per adina. Tge professiun ch'ils pertutgads han exercità avant l'accident è tant enavant relevant ch'il resultat da

questa analisa decida davart las schanzas e las perspectivas individualas. Ins vul musar al pacient ch'ina sperdita po vegnir cumpensada cun in gudogn pussaivel. Suenten vegn activada la cussegliaziun da professiun e da carriera. La cumbinaziun è necessaria, perquai che l'elecziun da professiuns da basa per in tetraplegicher è per exempel pli pitschna che quella per in paraplegicher. En il test che suonda vegn

NOV PROJECT: CALL CENTER

L'incumbensa prioritara da l'Institut per la tscherna da la professiun è la reintegraziun professiunala dals para- e tetraplegichers. Els pon far diever per vita duranta d'ina vasta purschida en la furma individuala giavischada. En ils secturs speziels tecnica, comunicaziun, professiuns da biro, informatica ed artisanat vegnan da nov era offrìds tests per betg pazients resp. personas che vegnan tramessas d'in uffizi da l'assicuranza d'invaliditad.

Fitg impurtanta è era la stretga collavuraziun cun tut las instituziuns participadas: saja quai per chattar schliaziuns en cas

da problems e da dumondas specificas u per realisar ideas innovativas per la reintegraziun. Uschia ha l'Institut introduci dacurt ina nova furma d'emprovas da lavur e da reintegraziun. Pli exact: en il CSP Nottwil sa chatta l'infrastructura per in Call Center cun tschintg

plazs da lavur, che vegn manà d'ina firma externa. Quella metta a disposiziun la software sco era il personal spezialisà per la furmaziun da basa da «Call Center Agent» e furnescha prestaziuns en il sector da la telecomunicaziun. Parallelmain fa l'Institut per la tscherna da la professiun scleriments individuals, emprovas da lavur e praticums.

Ulteriuras infurmaziuns:
Institut per la tscherna da la professiun
Center svizzer dals paraplegichers
6207 Nottwil
Telefon 041 939 00 00
E-mail: ibf.spz@paranet.ch
www.paranet.ch

intermedià al pertutgà durant in tschert temp conuschientschas specificas che vegnan validadas da nov a la fin da la perioda. Sin fundament da questa validaziun vegn lura erui il nivel da capacitad probabel, sin il qual sa basan las ulteriuras mesiras.

Avantatgs per tuts sin il terz stgalm

Sch'il pacient sa senta malsegir u n'è betg d'accord cun il resultat, pon ins repeter quest test. Uschiglio cumenza il terz stgalm, numnadamain quel da l'integraziun effectiva. Per quel ston ins avair ina plazza da lavur u d'emprendissadi ubain esser recepì en in program da scolaziun cuntinuant. En la concretisaziun dals plans dependi ferm, schebain ins vegn dad unir ils interess differents. L'optica dals purtaders dals custs sco er quella dals patruns è en emprima lingia drizzada sin aspects economics. Ils sceptichers tranter els pon ins persvader il pli tgunsch, sch'ins als offera dad accompagnar l'emprova da lavur e da sustegnair sche necessari il team, sco era da s'occupar puspè dals pertutgads, sche l'experiment na reussescha betg. In interpredider vegn dentant a constatar bainprest ch'ina persuna en sutga cun rodas prenda per regla pli serius la lavur e s'identifitgescha fermamain cun ella, ch'ella è pli capavla da sa concentrar e pli pronta da prestar insatge e po dar als auters novs impuls. La finala dovra il pacient il sentiment ch'el saja bainvegnì en il mund da la lavur; la reintegraziun augmenta damai era sia conscienza da sasez ed al permetta da s'integrar puspè cumplettamain.

Electronica fascinanta: novas schanzas professionalias malgrà in'auta paralisa.

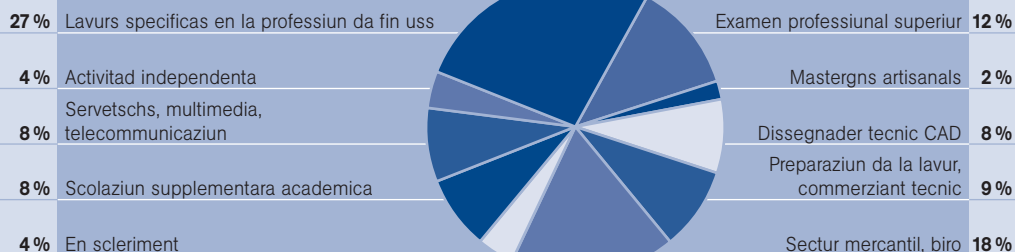
QUOTA DA SUCCESS FITG AUTA

I fiss fatal da tractar ina paraplegia, dal puntg da vista professional, tenor in schema fix. Per tege che la situaziun da partenza d'ina commerzianta na sa lascha betg cumparegliar cun quella d'in pur. I fiss era dumandà memia blier, sch'in dissegnader da construcziun auta da 24 onns stuess in mais suentar l'emprima reabilitaziun gia puspè lavurar 100%. Per garantir in success duraivel en la reintegraziun dovri tant ina purschida adequata da scolaiziun e da perfecziunament sco era specialists che conuschian domaduas varts (pazient e martgà da lavur). Il team dad otg personas da l'Institut per la tscherna da la professiun cum-

piglia perquai scolasts specialisads da diversas branschas, cussegliaders da professiun ed intermediaders da plazzas.

Il sistem pratigà en il Center svizzer dals paraplegichers Nottwil ha ina quota da success constantamain auta. Tar 95% da las personas tutgadas d'ina paraplegia dal 1990 fin al 2003 ha l'Institut pudì inziar suentar l'emprima reabilitaziun pass concrets per il return en la vita professionala. Oz èsi schizunt 98%. Tar tut ils pazients vegnan fatgas mintg'onn controllas posteriusas ambulantas per verifitgar ils resultats.

Nova orientaziun professionala 2003

«Ils interprendiders vegnan a vesair che personas en sutga cun rodas pon dar als auters novs impuls.»

La fundaziun porta ils custs betg cuvrids

La reintegraziun professiunala tenor la devisa da l'assicuranza d'invaliditad – integraziun enstagl d'ina renta – chaschuna pervi da sia dimensiun a l'entschatta custs relativamain auts. Las activitads da l'Institut per la tscherna da la professiun fixadas

tenor la lescha vegnan indemnisadas da l'Uffizi federal d'assicuranzas socialas (UFAS). Ils custs che sa dattan durant la fasa d'activaziun sco er per prestaziuns tar l'intermediaziun indispensabla da plazzas n'èn dentant betg inclus. Cun ils assicuraders da malsauns e d'accidents na datti nagins contracts correspundents. Per betg stuair reducir las prestaziuns dat la Fundaziun svizra per paraplegichers gia dapi l'entschatta sustegnns finansials considerabels. Sch'ins considerescha da l'autra vart la quota da success efectiva ed il profit – tant personal sco social – da la reintegraziun dals paraplegichers en la vita professiunala, sa pajan questas investiziuns a lunga vista segir per tuts.

ADRESSAS DA CONTACT IMPURTANTAS		
	Fundazium svizra per paraplegichers, Basilea	061 225 10 10
	Institut svizzer per medischina da salvament, Sursee	041 939 50 50
	Center svizzer dals paraplegichers, Nottwil	041 939 54 54
	Paramobil SA, transformazium da vehichels, Nottwil	041 939 52 52
	Orthotec SA, meds d'agid, Nottwil	041 939 56 06
	Associazium svizra dals paraplegichers, Nottwil	041 939 54 00
	Center per la construcziun senza obstachels, Muhen	062 737 40 00
	Perscrutaziun svizra da paraplegia, Nottwil	041 939 58 75
	Centrala d'acziun da la REGA, Turitg	1414
www.paranet.ch		

Prontadad da surpigliar in uffizi – tge ston ins midar?

Giiven professer cun ragischs sursilvanas perscrutescha la lavur da milissa

CUN PIRMIN BUNDI HA DISCURRI
CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ **Empè da far servetsch militar pon ins surpigliar in uffizi communal e tgi che s'engascha en il cussegl da scola sto pajar damain taglia. Talas ideas ha il professer per politologia Pirmin Bundi suttemess en in questunari a persunas che lavuran en gremis communal. Bleras vischnancas sa despereschian perquai ch'ellas na chattan nagin persunal per occupar suprastanzas, cussegls da scola e cumissiuns da gestiun. Novas ideas fissan d'engrà. Da preschent evaluescha Bundi ensemen cun dus auters scenziads las respostas sin il questunari. L'avrigl 2019 duai lura cumparair tar NZZ Libro in cudesch davart il sistem da milissa en noss pajais e co ch'ins al stuess refermar.**

Ademplis Vos sez er en in uffizi communal?

Pirmin Bundi: Jau n'hai mai gè la pussaivladad da surpigliar in uffizi. Jau sun creschì si a Turitg e viv uss a Berna. Gremis da milissa datti plitost sin la champagne. Jau m'interessesch dentant sco politolog per la lavur da milissa.

Co analisais Vos la lavur da milissa?

1793 persunas han respundi noss questunari. I sa tracta da persunas ch'ademplechan uffizis en 80 vischnancas da tuttas regiuns svizras – er a Mustér, Zezras, Termin e Poschiavo. Nus avain vuli savair da questas persunas pertge ch'ellas s'engaschan, quant temp ch'ellas impundan, tge indemnisaziuns ch'ellas survegnan, co ch'il patron reagescha, tge ch'ins stuess midar etc.

Tge avais Vos chattà or?

Nus essan stads surstads: Ils blers èn detg cuntents. Els han segir ideas tge ch'i fissa da midar. La chorgia da lavur è s'augmentada enorm il ultims onns, l'uffizi daventa adina pli cumplitgà, ins stuess bunamain esser spezialist. Ils blers n'èn gea betg gliעד dal fatg, mabain forsa er ina giada in pur che fa president communal. Nus avessan spetgà ch'ìls blers dian: Nus vulain dapli raps. Il problem principal n'è dentant betg l'indemnisaziun bassa, mabain ch'ins sto prestar adina dapli. Ils blers giavischian perquai agid administrativ u support per chapir meglier la materia.

Quai fa propi surstar. Cun meglras indemnisaziuns pudessan ins gea reducir il pensum da lavur ed avess uschia dapli temp per l'uffizi.

Tgi ch'ha in uffizi less s'engaschar per la communitad. U far novas experientschas. Igl è incumbensas interessan-

Giuven scenzià cun pulita carriera

Pirmin Bundi è creschì si a Turitg en ina famiglia rumantscha. Ses geniturs derivan da Curaglia e da Mumpè Medel, uschia ch'el maschaida a moda simpatica ils dialects da Medel e Mustér. Sco giuven politolog ha el gia percurri ina carriera per la quala auters dovran blers onns. Studegià ha el a Berna e Turitg ed en il rom dal program dad Erasmus er a Copenhagen. Sia dissertaziun «La rolla da l'evaluaziun politica en ils parlaments svizzers» ha el concludì cun in summa cun laude. Per pliras lavurs da retschertga ha el recaltgà premis. Dapi questa stad lavura el sco professer da politologia a l'institut per administraziun publica a Losanna.

Plirs premis ha Pirmin Bundi recaltgà per sias retschertgas politologicas – per exempel per sia dissertaziun.

FOTO C. CADRUVI

tas. En Svizra gudogna blera gliעד relativ bain, perquai na giavischian persunas en tals uffizis gnanc exnum meglras indemnisaziuns.

Tge pia?

Ils blers vulan prestar lavur strategica. Il problem è dentant ch'ins sto surpigliar massa lavur operativa.

Cun auters plets: Tgi che va en ina suprastanza less far politica e vegn lura sin il mund perquai ch'el sto surpigliar dossiers lungurus e timunar cumissiuns da pumpiers, da traffic u da tgira.

Exact. Jau hai organisà l'onni passà in seminar cun quest tema a l'Universitad a Berna ed hai envidà il president designà da Bravuogn/Filisur per in referat ospitant. El ha descrit exact quest problem. Sia vischnanca sto reveder in'ovra idraulica e la suprastanza sto sa fatschentar cun dumondas tecnicas: Tge far cun il motor? Ina revisiun? U cumparar in nov? Bler crain ch'ins discuteschia en ina suprastanza dumondas sco: Lain nus ina nova scola? U lain nus collavurar pli intensiv cun tschella vischnanca? Avant che cumenzar han ins in tut auter maletg da l'uffizi. Bler fan lura mo ina legislatura e chalan.

In uffizi communal è pretensius, ma era sec interessant

I duvrass pia agid administrativ e support puncto cuntengns.

Gea, ma era sustegn dal patron. I dat interpresas che promovon a moda activa la lavur da milissa tar ils collavurants. Auters patrons pussibileschan temps da lavur flexibels, uschia ch'ina persuna en uffizi po far liber ina giada l'avantmezdi u ir la saira pli baud. Ma i dat era patrons che scumondan da surpigliar uffizis.

Pertge?

Tscherts patrons han tema da conflicts d'interess.

Per tals cas exista la recusaziun, pia ch'in suprastant va ora cura che la suprastanza decida insatge nua ch'el è

cumpiglià. Datti propi patrons che scumondan da surpigliar in uffizi?

Gea. Atgnamain curius, pertge els acceptan gea era ch'ìls umens van a militar. Gliez è okay, ma sch'ins fa insatge per la vischnanca na vai tuttenina betg.

Blers fan mo ina legislatura e chalan

Pertge surpiglia insatge il burdi d'in uffizi?

In uffizi è pretensius, ma era sec interessant. Igl è insatge ch'enritgescha la vita e sa far plaschair. Giuvens pon rimnar experientschas per far carriera politica, per ir en il cussegl grond e suenter en in parlament federal. Nus essan propi stads surstads da las respostas positivias en noss questunari. Ma nus avain sa chapescha dumandà gliעד che sa chat-ta en in uffizi. Forsa stuess ins ina giada interrogar gliעד ch'ha chala.

Malgrà Voss resultats positivs: Las vischnancas han savens miserias dad occupar ils uffizis. Pertge?

En ils vitgs, gist en il Grischun, vivan oz damain abitants. Tgi ch'ha ina buna colaziun banduna savens la Val. Il pool da persunas che less e che po ademplir in uffizi è pli pitschen. Plinavant custa in uffizi oz dapli temp che pli baud. Ozendi n'èn blers betg pli pronti da surpigliar in tal pensum sper la lavur. Avant trent'onns gievan ins anc en la musica dal vitg. Era las uniuns han oz da sbatter.

Tge motivass da surpigliar in uffizi?

En noss questunari avain nus fatg diversas propostas: dapli paja u in pensum fix da forsa 20 pertschient. In'otra pussaivladad fissa da dar als esters il dretg da votar sin plaun communal.

Lura pudessan ils esters surpigliar in uffizi?

Gea, en Romandia han ins fatg bunas experientschas. Era la constituziun grischuna lubescha a las vischnancas dad introducir il dretg da votar per esters. Per la Surselva u l'Engiadina fissa gliiez segir ina pussaivladad. Là vivan blers Portughes u Talians ch'èn bain integrads e discurren meglier rumantsch ch'jau.

In'otra proposta fissa da procurar per in pool dad experts da differentas spartas che stessan a disposiziun sch'in suprastant dovra cussegliaziun. Las vischnancas pudessan era procurar per curs da perfecziunament cun certificats da management. Cunzunt per giuvens fissa gliiez attractiv per il curriculum.

Fin qua fasechais Vos propostas che sa movan en las schainas usitadas.

Nus avain era proponì d'introducir ina deducziun da taglia. U canortas d'uffizants per mammas u babs che lessan sa deditgar a l'uffizi. Las vischnancas pudessan surpigliar la cassa da malsaus u l'assicuraziun d'accidents. Ina proposta pli provotganta è quella d'ina sort servetsch da burgais: Ina persuna che na less betg prestar servetsch militar u betg far curs da repetiziun pudess dir: «Jau ma met a disposiziun per in uffizi sco servetsch a la communitad.» Lura datti era models ch'èn gia sa cumprovads en tschertas vischnancas: In president communal en uffizi cumplain u il model da gestiunari. Derasadas èn plinavant las fusiuns da vischnancas, ma era l'obligaziun d'acceptar l'elecziun, pia ch'ins po sfurzar insatge dad ademplir l'uffizi.

Tgeninas da questas propostas han chattà la meglra accoglientescha?

Sco gia ditg, meglras indemnisaziuns n'èn gnanc uschè giavischadas, era betg fusiuns da vischnancas. Il servetsch da burgais percenter han blers considerà sco proposta attractiva. Er ils curs da perfecziunament cun certificat u premias da malsaus pajadas entran la vischnanca han chattà buna accoglientescha. Las persunas en uffizi lessan survegnir insatge, ma gnanc uschè bler. Impurtant è: Bler han il sentiment che la reconuschienscha per in tal uffizi saja pli pitschna che pli baud. La populaziun na reconuscha betg questa prestaziun.

Nagin splatta spatlas?

Exact, adina sch'i capita insatge negativ vegn reclamà, ma sch'igl è bun e marscha nagin che di insatge. Era las medias focusseschan be sin varts negativias.

In servetsch da burgais, fissa quai per Vos persunalmain in'opziun? Fissas Vos sez pront da surpigliar in uffizi empè da prestar servetsch militar?

Gea. Jau hai fatg la recruta e sun suenter stà schuldà d'infurmaziun. Da quels datti mo paucs ed en mes emprim curs

da repetiziun n'ha mes uffizier betg propi savì tge incaricas ch'el ma duai dar. Quai è stà demotivant. Jau hai gidà trais emnas en cuschina. Ma jau hai vuli far insatge che porta in benefit per mai e per la societad ed hai decidì da far servetsch civil. Sch'i avess dà l'alternativa da far in uffizi da milissa fissa quai stà fitg bun.

Quant ditg fissas Vos lura stà pront da prestar servetsch da burgais? Ina perioda d'uffizi en ina cumissiun da gestiun empè d'in curs da repetiziun?

I dependa da l'uffizi. En tschertas cumissiuns han ins magari mo mintga mais ina sesida. L'executiva dovra bler dapli temp. Quai è sa chapescha in auter pensum. Ins po forsa dir: Ina legislatura en in'executiva basta per remplazzar ils curs da repetiziun.

È il sistem da milissa per la Svizra ina necessitad?

La populaziun resenta quai sco bun sistem. La Svizra n'ha mai gè in retg. Ins na vul nagina elita. La classe superiura è adina in pau suspecta. Ins vul che la politica vegnia fatga da la gliעד. Igl è en nossa DNA. Ed igl è il chapital politic che nus avain. Nus avain in sistem da milissa cun il principi che mintgin ch'ha il dretg da votar po far in tal uffizi. Nus avain er il sentiment che mintgin sappia ademplir in tal uffizi.

Betg sco en auters pajais nua ch'ins ha in patratgar d'elita e l'impressiun ch'in pur na possia betg far politica. En Svizra datti blers purs che van en la politica e che surpiglian uffizis.

Ils purs èn per part fitg flexibels e pon parter en sez la lavur en lur manaschis. Ma insatge che lavura sin banca a Cuira na po betg decider sez cura ch'el lavura. Qua datti er ina responsabladad dals patrons e da las interpresas. Er els han l'obligaziun da porscher la pussaivladad da surpigliar tals uffizis e betg mo las vischnancas.

Il sistem da milissa è noss chapital politic

Tge duvrass per che Vos sez surpigliass in uffizi en ina vischnanca grischuna?

Sch'ins guarda tgi che surpiglia uffizis èsi persunas tranter 40 e 64 onns. Igl è savens persunas cun famiglia, ch'han fatg carriera u cuntanschì ina tscherta posiziun.

Fissas Vos anc memia giuven?

Jau fissa forsa anc memia giuven. I dovra er ina tscherta experientscha. Igl è schon bun che giuvens s'engaschan e candideschian per uffizis. Ma i na fissa betg bun sch'in'executiva communal fissa occupada mo cun persunas tranter 20 e 30 onns. Gist sch'ins ha lura sez famiglia possedan ins dapli experientscha.

Giuven pon per part er esser surdumandads en ina tala posiziun.

Gea. Ma per mai, sch'jau abitass en ina vischnanca grischuna, fissa segir in'opziun. Il problem è simplamain che blers che possedan ina buna furmaziun abiteschan en las citads. Ma cun 40 u 45 onns pudess jau schon m'imaginar da surpigliar in uffizi da milissa.

Il reservat da gaud Soliva è sur la vischnanca da Mustér siador.

FOTO S. CATHOMEN

Reservats da gaud per la diversidad

■ (rtr) En Surselva datti 11 reservats da gaud che dattan spazi da viver ad animals e plantas. Ulteriurs duain anc suandar. La vischnanca da Mustér ha montà dacurt ina tavla d'infurmaziun davart il reservat da gaud Soliva. Tenor il selvicultur da Mustér, *Simon Cathomen*, vul ins far attent sin quest reservat. «La gliעד duai observar la natira dretg e sanester dal trutg», declera el. Tals reservats da gaud n'èn numnadamain betg martgads en il gaud sez.

Sco quai che *Christian Buchli* da l'uffizi da gaud e responsabel per ils reservats en Surselva di vegnia il pled «reservat» interpretà magari in pau negativ e collià cun scumonds. Ma quai na saja betg uschia. Ins na dastgia sulet betg tagliar ora laina u laschar pascular vatgas u animals manidels en quests reservats.

Tut il rest saja lubi sco en ils auters gauds.

Crear spazi da viver

Cunquai ch'ìls gauds na dastgan betg vegnir cultivads hajan quels era la pussaivladad da vegnir vegls. «Quai vul dir ch'ì dat plantas mortas, plantas ch'èn crudadas e che smarscheschan. Quai è in grond spazi da viver per blers animals, plantas, mistgels e bulieus. Perquai vulan ins promover quests reservats», declera Buchli vivanant. Las experientschas cun ils reservats existents mussian che quels hajan l'effect giavischà, numnadamain d'augmentar la diversidad da fauna e flora.

Reservats en Svizra

A Mustér è il gaud en la regiun da Soliva vegnì definì sco reservat. Tenor Catho-

men sa tracta quai d'in gaud spezial. En quest gaud creschia il sember, ina planta che na saja betg uschè derasada. Ultra da quai na saja il gaud betg cuntanschibel cun vehichels e na vegnia era betg nizzegià. Mintga vischnanca po decider senza sch'ella vul crear in reservat da gaud u betg. Ella surdat l'incumbensa al chantun da far in prestudi e decida lura sch'ella vul la finala far in contract da 50 onns cun il chantun. Las vischnancas vegnan indemnadas cun 20 francs per hectara ed onn. Tar la vischnanca da Mustér che ha in reservat da radund 50 hectaras dat quai la finala var 1000 francs per onn. En Surselva datti fin uss 11 reservats. Quels cumpiglian var 3,7% dal gaud. La finamira è d'avair 5% dal gaud en reservats e perquai sajan ulteriurs reservats en planisaziun en Surselva, declera Buchli.

Ils 11 reservats da gaud en Surselva.

FOTO UFFIZI DA GAUUD E PRIVELS DA LA NATIRA

Tavau, 4 da favrer 1936

Sguard nov sin in omicidi ed in trument

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Ils 4 da favrer 1936 a Tavau ha il student da medicina David Frankfurter (*1909 Croazia – † 1982 Tel Aviv) mazà il nazi tudestg Wilhelm Gustloff (*1895), «Landesgruppenleiter» (LGL) da sia partida en Svizra. Ils 14 da december 1936 a Cuira ha la Dretgira chantunala grischuna, presidiada da l'anteriuor cuss. gov. Rudolf Anton Ganzoni (*1865 Trieste – † 1938 Cuira), senzenzià Frankfurter a deschedotg onns praschun per assassinat.** Da chalonda zercladur 1945, pia suenter la fin dal «Reich», ha il Cussegl grond grazia Frankfurter. L'istoricher *Matthieu Gillibert* (Universitad da Friburg) ha gist deditgà in cudeschet tastgabel a quai ch'el numna «l'affaire Gustloff» (1). Davart il microcosmos nazi a Tavau en ils onns trenta, pli tard pia ch'il «Zauberberg» (1924) da Thomas Mann (1875–1955), sa referescha Gillibert a las lavurs da l'anteriuor cuss. naz. *Martin Bundi*, menziunond curtamain er ils interns tudestgs a Zuoz. Ma il giuven Romand punctuescha dus aspects pli vasts. El mussa co ch'il scumond federal da nominar in LGL nov (18 da favrer 1936) ha paradoxalmain pussibilità a Berlin da rinforzar l'influenza da la partida sin l'ambassada tudestga a Berna. Gillibert suttastritga plinavant la relevanza da la lavur infurmativa davart il nazissem fa-

tga d'Eugen Curti (1865–1951), schender da l'anteriuor pres. fed. Ludwig Forrer (1845–1921) ed advocat da Frankfurter al process da Cuira. La conclusiun dal cudeschet fa endament l'assassinat a Paris dal diplomat nazi Ernst Eduard vom Rath tras il giuven gidieu da derivanza polaca Herschel Grynszpan (1938).

L'acziun da Giuseppe Motta

1935 han dus parlamentararis federalis fatg attent a l'activitad da Gustloff en Svizra, l'emprim il cusseglier basilais dals chantuns Ernst Thalmann (pld), ma cunzunt cuss. naz. Gaudenz Canova (* 1887 Domat – † 1962 Cuira, ps). Il procuratur federal ha dentant manegia ch'ins na possia renfatschar nagut a Gustloff, ch'el «respectia las leschas svizas e fetschia per cumond a las autoritads» (p. 28). L'attentat ha fatg ina ferma impressiun. «Il di suenter ha il schef da la diplomazia svizra [Giuseppe Motta (1871–1940)] tramess in telegram da condolaziun a la vaiva da Gustloff, via Weiszäcker, represchentant da Germania a Berna» (p. 46). Motta ha plinavant lubì al radio tudestg da transmitter directamain il funeral da la clinica Alexanderplatz (Tavau) «e da dvrar perquai il material tecnic svizzer da transmissiun» (p. 40). Da l'autra vart ha il Cussegl federal, resguardond la Partida naziunalsocialista sco in'organisaziun privata, scu-

mandà da nominar in LGL nov per succeder a Gustloff en Svizra. Las funcziuns da propaganda dal barmier ha pia surpiglià l'«Auslandorganisation» da la partida, vegnind adaquella da dominar l'ambassada tudestga a Berna. Da l'autra vart temeva Motta ina sentenza da la Dretgira chantunala grischuna che fetschia donn als interess svizzers areguard la Germania. I para ch'el haja infurmà Ganzoni da ses quitads tras il parsura da la Partida conservativa grischuna, cuss. naz. Johann Bossi (*1874 Trieste – †1956 Cuira): «En ina brev confidenziala da l'entschatta november [1936] menziuna Bossi in raschienen cun Ganzoni, (...) suttastritgond d'avair discurrì en num da Motta. Ganzoni duai avoir empermess da far il pussaivel, aifer ils cunfins da sia incumbensa, per evitar ch'il process donnegia la Germania» (p. 76).

La vardad triumfescha

Uschia èsi daventà. «L'advocat Curti n'ha betg pudì cuntanscher ina debatta davart la politica da la Germania naziunalsocialista. La sentenza finala ha menziunà las persecuziuns tudestgas encunter ils gidieus mo sco fatg lateral, senza connex direct cun l'omicidi» (p. 90). Dentant ha Curti rapportà da lezs malfatgs, e quai gist suenter l'olimpiada da Berlin, vasta operaziun da propaganda. «El ha publicità las perditgas dals survivents dals champs da concentraziun, fo-

tografias da turments encunter gidieus tudestgs, reproducziuns da placats nazis (...). La precisun e temprividad da lez inventari fa oz impressiun. Curti declera ils fundaments da l'antisemitissem tudestg, sa basond sin ils programs da la partida ed ils discurs da ses dignitaris. El descriva l'exclusiun dals gidieus da la vita economica e sociala tudestga, basada sin las leschas da Nürnberg cun tut sias brutalitads. El analisescha la sort dals uffants e dals veterans giudaics disfamads» (pp. 89–90). Anc mender èsi vegnì 1938 suenter l'assassinat da vom Rath, cur ch'il reschim ha arranschà pogroms, l'uscheditga «Kristallnacht», en blers lieus dal pajais. Pir 31 onns suenter han ins dà ins sguard nov sin quels schabetgs dals onns trenta: «1969, grazia a l'acziun cuminaivla da *Paul Schmid-Ammann* e dal cineast *Rolf Lyssy*, ha la dretgira da Cuira stgassà il scumond da dimora, per che Frankfurter possia turnar en Svizra. El ha fatg insaquants referats ed è turnà a Tavau. 1975 ha'l pudì vesair il film da Lyssy, 'Konfrontation', (...) l'istorgia da ses attentat. El ha contribuì a lez lung film cun sia preschientscha en la davosa sequenza dal film, ma cunzunt cun blers raschienen cun Lyssy e cun il bab da Herschel Grynszpan» (p. 116). È il Grischun mo la culissa muntagnarda da quel passà? Na, era Rumantschs han mussà colur en fatscha als nazis. In d'els

è stà Gaudenz Canova, il qual, sco president dal Cussegl grond en november 1940, ha fatg in discurs memorabel: «Nus n'astgain mai violar nossa coscienza ed ans laschar surmanar da renconuscher in entiert tacitamain u schizunt expressivamain sco dretg» (2). In auter è stà noss nunemblidaveil Reto Caratsch (1901–1978), anteriur correspondent da la «NZZ» a Berlin sut il nazissem, il qual resumescha cun fina ironia il cumià da Frankfurter da sia praschun grischuna suenter la capitulaziun tudestga: «Eir a Berna sune da l'avis cha'l pan brün saja uosamè giò d'moda, e cha neir cun stoffas da mussolina nu's dess pü ir per las louvas. Sün que accumplescha nos Grand Cussagl ün act da bravura. Unanimamaing decida'l d'avrir il portel dal Sennhof e da lascher liber a Frankfurter chi es per furtüna auncha vivaint, già cha'ls microbs sun stos pü misericordiaivels cu ils güdischs» (3).

1) **Matthieu Gillibert, La propagande nazie en Suisse. Losanna (Presses polytechniques et universitaires romandes, ISBN 978-2-88074-772-5) 2008.**

2) **Cità en: Martin Bundi, Bedrohung, Anpassung und Widerstand. Cuira (Verlag Bündner Monatsblatt/Desertina) 1996, p. 124.**

3) **Reto Caratsch, Ouvras. Zernez (Ediziuns dal Chardun) 1983. Venal tar Jacques Guidon, Zernez.**

«Surrian amo regordanzas da chatscha»

La Chasa Editura Rumantscha ha preschentà latin da chatscha dad auturas ed auturs rumantschs

DAD ANDREAS CADONAU / ANR

■ **Fantasia umoristicas e seriusas da passa 200 onns da 44 auturas ed auturs reunidas en ina publicaziun titulada per latin rumantsch da chatscha. In'ediziun procurada dad Annetta Ganzoni e preschentada la gievgia passada en il Museum d'art dal Grischun a Cuira da la Chasa Editura Rumantscha.** Per in'ediziun publicada en il dretg mument e preschentada en il dretg lieu ha la madra da la Chasa Editura Rumantscha, *Anita Capaul*, titulà la novissima publicaziun «Rumantsch e latin da chatscha». Preschentada en il dretg lieu la gievgia passada en il Museum d'art dal Grischun a Cuira che sa fatschenta actualmain cun la chatscha grischuna en atgna exposiziun. Il directur dal museum *Stephan Kunz* ha rendì attent a las numerusas publicaziuns litteraras e filosoficas inspiradas e sa fatschentadas cun la chatscha sur bleras culturas e linguas. In'inspiraziun ch'ha tutgà e fatschentà sur tschentaners er auturas ed auturs da lingua rumantscha. Perditga dat la schelta da texts rimnads da la romanista *Annetta Ganzoni* e publicgads en la novissima ediziun da la Chasa Editura Rumantscha. En tut ha la romanista zavrà 56 texts da 44 auturas ed

auturs en tut ils idioms e scrits è publicgads sur 200 onns. La collavuratura scientifica da l'Archiv litterar svizzer ha numnà sia lavur tar l'archiv sco ina buna funtauna da tschertgar texts ed ha menziunà divers sustegn tranter auter da l'autur *Leo Tuor*. Stentas ch'hajan pussibilità ina ritga raccolta da texts rumantschs inspirads da chatscha e chatschaders e per part scrits da chatschaders e chatschadras. Il pli vegl text deriva da Theodor de Castellberg, pli enconuschent nà da sias activitads politicas a la sava dal 18- sin il 19avel tschientaner. Sia chanzun da la chatscha bainprest 200 onns veglia tradescha tenor las explicaziuns da Ganzoni ils medems motivs per ir a chatscha enconuschents er en il temp contemporan. «Glir a catscha fa pilver, bein a biars in grond plisché, pudè ira legigion – ni è schulon», e sco finiziun: «Mintgin vul vè fatg da pli, ch'ins pudess schluppa dil ri.»

Il tscharescher tranter la corna

Cun latin da chatscha è tranter auter Otto Farrér da Stierva sa fatschentà en ses text: «Rumantsch e lategn da tgatscha e catscheders». In part dal text prelegì la gievgia passada a chaschun da la vernissascha dad *Olivia Spinatsch*. Il tshievi cun il tscharescher tranter las cornas, te-

nor Ganzoni ina reinterpretaziun da l'autur surmiran nà dals enconuschents raquints d'aventura dal barun da Münchenhausen. La maniera da scriver e da palesar dad auturas ed auturs tradescha bainquant da lur biografias linguisticas e da las tradiziuns litteraras cun las qualas els èn colliads, tradescha Ganzoni en sias notizias editorialas. Enramà musical-

main la preschentaziun da la litteratura rumantscha da chatscha ha il chantatur *Linard Bardill*. Cun texts da *Men Rauch* che fan medemamain part da la nova ediziun da la Chasa Editura Rumantscha. «La bocca d'luf ais s-chüra. Ils blers chi guardan laint, vezzand la daintadiura, van sech in svanimaint.» Ils texts da Rauch nun han sulet intimà il chantatur, ma-

bain era Ganzoni ch'ha resguardà diveras cuntribuziuns da l'autur oriund da Scuol. Ellas furman tenor las explicaziuns da la romanista il fil cotschen tras l'ediziun spartida en chapitels tematics sco «fadias e fortuna» da «fraudaders ed auters delinquents» e per exempel la «chatscha speziala». Las dunnas èn sa fatschentadas pli tard cun la chatscha, sco chatschadras ed auturas ubain sulet sco auturas, tranter quellas *Claudia Cadruvi*, *Flurina Badel*, *Pia Valär* e *Susanna Fanzun*. Dus texts derivants da Leo Tuor ed *Attilio Bivetti* èn vegnids scrits aposta per l'ediziun dal «Rumantsch e latin da chatscha». In'ovra amplifitgada cun detagliadas infurmaziuns davart ovra ed auturs. Las illustraziuns derivan da *Luca Pitsch* e la Chasa Editura Rumantscha envida ad ulteriuras preschentaziuns da «Rumantsch e latin da chatscha» ils 6 d'october a Segl, ils 2 da november a Domat als Dis da litteratura ed ils 17 da november a Rabiun. E per finir or da la mort dal chatschader da Men Rauch: «In cling dad ün sain in vallada rebomba – in sia stüvetta ün'orma succomba. Seis sguard amo tira insü vers il munt, i's balchan las fodas sün vista e frunt. Ils seis plandschan led. – Intant sün la fatscha surrian amo regordanzas da chatscha.»

Chatscha en la litteratura rumantscha rimnada dad Annetta Ganzoni e publicgada en ina nova ediziun da la Chasa Editura Rumantscha.

FOTO A. CADONAU

Spagna e Frantscha

Ils rapports dal Grischun cun las pussanzas europeicas

Spagna

Ils pli vegls contacts tranter la Rezia e la Spagna èn da cuntegn religios. Sur la Frantscha è sa derasada la veneraziun da s. Vintschegn en Rezia (per exempel a Pleif/Vella) e tras s. Pirmin, ch'ha fundà la claustra da Rehanau suenter sia fugia da la Spagna, la regla da s. Benedetg. Dapi il temp medieval èn documentads pelegrinadis a Santiago de Compostela (Galizia) ed a Monserrat. Las emprimas relaziuns politics tranter las Lias e la Spagna dateschan dal 16avel tschientaner. Suenter la mort da Francesco Sforza è il principadi da Milaun passà il 1535 a l'imperatur Carl V da Habsburg. A partir da quel mument èn sa furmadas duas partidas en il Grischun: ina franzosa ed ina austriaca-spagnola. L'influenza spagnola sin la politica da las Lias è stada fitg ferma en il 17avel tschientaner sut l'egida da la dinastia d'ambassadors Casati. Il 1603 ha Fuentes erigi la fortezza spagnola-milanaisa sisum il Lai da Com sco cuntrarpaisa a l'axa Vaniescha-Frantscha. Il 1607 èn proruts ils Scumbigls grischuns, provocads da las dretgiras nuschas convocadas da la partida spagnol-austriaca e da quella venezian-franzosa. Ulteriurs fastizs marcants da la Spagna, relaschads en consequenza dals embrugls da muntada mumentana, èn stads l'attatga da Clavenna da l'avust 1620 (rebattida dals Grischuns), ils Artitgels da Milaun dals 6 da favrer 1621 (tranter la Spagna e la Lia Grischa) ed il Contract da Madrid dals 25 d'avrigl 1621 (restituiziun da la Vuclina). Il 1621 èn entradas truppas spagnolas sut il cumond da Gomez Suárez duca de Feria en las Terras subditas ed il general Giovanni Serbelloni ha fatg demolir las chasas dals refurmadats a Clavenna ed è entrà en la Bergaglia ils 26 d'october per sustegnair l'invasiun dad Alois Baldirun en l'Engiadina Bassa. Ils 15 da schaner 1622 han ils Artitgels da Milaun, confermadats da la Spagna d'ina vart e da la Lia da la Chadé (senza l'Engiadina Bassa), la Lia Grischa, l'investg da Cuira ed il Signuradi da l'austra vart, attribui la Vuclina a la Spagna per in tschains annual da 25 000 rentschs e surlaschè il Partenz e l'Engiadina Bassa a l'Austria.

Suenter blers onns d'embrugls e sufrientschas ha la Spagna puspè rendi las Terras subditas a las Trais Lias (Capitulat da Milaun dals 3 da settember 1639). Quel contract ha furmà la basa da la dominanza assoluta da la partida spagnola, sustegnida da quella austriaca, en la politica da las Trais Lias. El ha era permess a la Spagna da recrutar 6000 mercenaris grischuns: dal 1648–53 han servi 18–20 cumpagnias grischunas en il regiment Rosenroll, alura 8–12. Il 1664 ha recrutà la Spagna 2000 Grischuns sut il cumond dal colonel Peter von Planta-Zuoz per la guerra cunter il Portugal. Da quels èn returnads mo 140; ils auters èn morts en la Battaglia da Villaviciosa (1665) e d'epidemias durant il viadi da return, tranter auter 11 giuvenns dad Aschera. Ils uffiziers grischuns en servetsch da la Spagna provegnivan da las familias Planta, Florin, Capol, Schorsch e.a. Cun il passadi dal ducadi da Milaun a l'Austria il 1714 (Pasch da Rastatt) èn vegnidas interruttas las relaziuns da las Lias cun la Spagna e l'Austria ha fatg valair si'influenza.

Vers il 1790 è daventada la Spagna la mira d'emigrants grischuns, l'emprim da fugitivs da la Revoluziun franzosa. Enturn il 1800 è sa domicilià il Puschlavin Andrea Pozzi a Bilbao ed ha fundà cun ses cumpatriot Lorenzo Matossi l'emprim «Café Suizo». En ils decennis sequents han numerus emigrants puschlavins lavurà en Spagna sco pasterners, zuchiers e cafetiers (tranter auter possessurs dal famus «Café Suizo»), enturn il 1900 ca. 50. La plipart dad els è returnada ed è sa chasada en ils «palazzi spa-

En Frantscha han surtut las citads da Paris, Marseille (foto) e Bordeaux attira blers emigrants dal Grischun.

gnoli» a Poschiavo che dattan anc oz perdita da lur bainstanza. L'onn da fomaz 1817 è sa stentà l'uffizier Balzer Giuseppe Vincenz da plazzar in dumber d'emigrants sursilvans e.a. en Spagna, ma senza success. Sin instanza dal Grischun ha la Confederaziun erigi il 1846 in consulat da commerzi per la Spagna a Barcelona, il lieu cun la pli gronda colonia svizra. Il 1902 ha publictà Flurin Camathias sias poesias neocatalanas en rumantsch. Ensemen cun Casper Decurtins tgirava el contacts cun ils manaders da la Renaiença (resvegl catalan). La gronda affinitad tranter il rumantsch ed il catalan ha sveglià e promovì la solidaritad. L'avertura economica da l'Europa ha provocà ina ferma recessiun en Spagna e chaschunà tranter il 1960 ed il 1970 l'emigraziun da radund 1,5 miu. Spagnols.

Adolf Collenberg

Frantscha

Las relaziuns tranter la Republica da las Trais Lias e la Frantscha pertutgavan surtut alianzas politics e capitulats stipulads tranter la fin dal 15avel ed il 19avel tschientaner sco era l'emigraziun commerciala en il 18avel e 19avel tschientaner. L'interess da la Frantscha per il Grischun sa basava, analog a quel per la Confederaziun, sin l'integraziun geostrategica dals pass alpins en la politica anti-habsburgaisa da la Frantscha en l'Italia dal Nord, la controlla da l'axa Frantscha-Vaniescha visavi l'Austria e l'exploitaziun dal potenzial da mercenaris grischuns engaschads en l'armada franzosa.

La Frantscha è stada preschenta en il Grischun en il 16avel e 17avel tschientaner durant lungas periodas cun in ambassadur ordinari respectivamain extraordinari che residia a Cuira u en il chastè da Lantsch Sut, construì da l'ambassadur franzos Jean Jacques de Castion. En il trantertemp era a l'entschatta dal 18avel tschientaner era quest post occupà d'in «chargé d'affaires» grischun, suenter il 1715 (dominanza exclusiva da l'Austria) èn las relaziuns diplomaticas sa limitadas a contacts sporadics.

Il 1496 ha la Lia Grischa stipulà in contract militar cun la Frantscha ed ha obtegnì per recumpensa tranter auter l'access liber a martgads e fieras en il ducadi da Milaun (1499). Il 1509 han tut las Trais Lias conclus in'allianza cun la Frantscha, en la quala ellas han cedià quella il dretg da recrutar mercenaris e da traversar ils pass grischuns, obtegnend da lur vart mingamai 2000 glivras e per diesch onns l'exemziun da dazi sin vin e graun, importà per l'agen dievier dal ducadi da Milaun.

L'orientaziun politica da las Trais Lias vers la Frantscha è anc s'intensivada suenter il 1524 ed è sa mantegnida durant tut il 16avel tschientaner. La Frantscha ha era gidà il 1526, ensemen cun Vaniescha ed il papa, il Stadi da la Trais Lias (contract dals 28 d'avust 1526) a defender la Vuclina envers las revendicaziuns da Gian Giacomo Medici, chastellan da Müsch, a la fin da l'Emprima Guerra da Müsch. Las relaziuns da las Trais Lias cun la Frantscha han cuntanschì il punct culminant cun il contract da mercenari dals 6 d'october 1549. Cunter questa convenza era sa furmada en il Grischun ina grond'opposiziun da persunas ch'avertivan da las consequenzas desastrusas da las pensiuins, dals aderents da la partida spagnol-austriaca e da quels che postulavan la neutralitad da la Republica da las Trais Lias. Tuttina èsi reussì a la Frantscha da stipular era vinavant novs contracts cun las Trais Lias.

Tut en tut è l'allianza das las Trais Lias cun la Frantscha vegnida renovada e cumplettada – savens al pass cun la Confederaziun – en ils onns 1521, 1549, 1565, 1582, 1602 e la davosa giada il 1663 cun il retg Louis XIV. Ils novs dretgs acquistads eran la libra cumpra da sal en Frantscha, la preschientscha nuntalada a la fiera da Lyon e sis stipendis a l'Universitad da Paris. Per la saramentaziun festiva da talas alianzas èn sa rendids tranter auter uffizians grischuns il 1582 ed il 1602 a Paris. En ses capodovra «Les six livres de la République» (1576) è il Franzos Jean Bodin s'occupà era da la furma statala da las Trais Lias ch'el considerava sco la furma da la democrazia directa la pli consequenta e perquai privlusa per l'aristocrazia. La plipart dals servetschs militars dals Grischuns en Frantscha, ch'aveva la preferenza visavi auters pajais, èn vegnids prestads enturn il 1700. Il 1696 han servi 4800 da total 8800 schuldads professiunals grischuns a la curuna franzosa ed en il 18avel tschientaner ha il Grischun mess quatter liti-nents generals, sis marschals ed otg brigadiers.

Ils servetschs militars a l'ester eran però contestads en il Grischun. Ils predigtants faschevan valair raschuns moralas ed il 1572 han las guerras cunter ils ughenots (notg da s. Baltramieu) provocà protestas en las Trais Lias. Ina pregia da Durich Chiampell dal 1581 ha perfin cumpromess l'allianza dal 1582 e provocà in'intervenziun diplomatica da vart da la Frantscha e da Turitg en las Trais Lias. L'abrogaziun da l'Edict da Nantes (1685) e las persecuziuns dals ughenots ordinadas silsuenter da Louis XIV, han incità il

1693 plirs uffiziers grischuns da sa render cun lur truppas en servetsch da l'Ollanda, da la Spagna, da l'Austria e dal Piemunt. Uschia han cumbattì Grischuns cunter Grischuns en la Battaglia da Malplaquet (1709), quai ch'ha sveglià en il Grischun grondas protestas cunter ils servetschs mercenaris. Durant la Revoluziun franzosa han truppas grischunas era gidà a salvar la curuna al retg da la Frantscha ed il 1792 èn las cumpagnias da Joachim Ludwig de Castelberg e da Rudolf von Salis-Zizers, che defendevan il retg en las Tuileries, vegnidas liquidadas. L'october 1797 ha Napoleun decretà la separaziun da las Terras subditas ed inizià qua tras la fin da la Veglia Republica. Durant la helvetica è il chantun Rezia stà occupà da truppas franzosas (da l'october 1798 fin la stad 1800 era d'austriacas) e durant la mediaziun ha il chantun Grischun stuì servir als interess da la Frantscha. Il 1812 ha in grond contingent da Grischuns accumpagnà Napoleun en Russia, paucs èn dentant turnads a chasa. Ils servetschs mercenaris (ordinaris) en Frantscha èn ids a fin il 1830.

L'emigraziun commerciala dals Grischuns è sa spustada suenter lur expulsiun da Vaniescha il 1764–66 per part en Frantscha, surtut a Paris, Marsiglia e Bordeaux. A Marsiglia è attestada gia il 1734 la pastizaria da Linard Tratschin e Giachem Sütt da Samedan (Pâtisserie Trassein et Sutt). En l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner eran 10 da las 40 pastizarias a Marsiglia en possess da Grischuns. A la Rue Paradis sa chattava la Confiserie Castromuro d'Antonio Castelmur-Stampa da Coltura. Ses biadi Giovanni ha surpiglià la fatschenta ed ha laschà construir a Coltura il chastè maur (Castelmur). Gia en ils onns 1745–79 avevan Engiadinais manà a Bordeaux la Pâtisserie de la Porte Basse e a partir dal 1779 è documentada qua ina famiglia Rascher da Zuoz sco proprietaria dal Café de la Comédie. L'istoriografa franzosa Danielle Pétrissans discurreva gia il 1780 d'ina invasiun da pastiziers dal Grischun. A Rochefort existiva enturn il 1815 il Café l'Orsa et Caratsch. Ils Jauers preferivan tendenzialmain la Burgogna e la Lorena, ils Bregagliots las citads al sidvest da la Frantscha. Ultra dals numerus pastiziers e cafetiers han era blers mastergnants, portiers, famegls e lavurants occasionalis main enconuschents tschertgà lur fortuna a l'ester. Tenor las «Memorias» da Balthasar Arpagaus da Cumbel (ca. 1800) n'han dentant blers Grischuns betg chattà lavur en Frantscha ed han puspè stuì turnar a chasa. (red.)

Paris

Las emprimas relaziuns tranter il Grischun e Paris dateschan dal 15avel tschientaner: tranter il 1472 ed il 1527 han frequentà 10 students da l'investgiu da Cuira l'Universitad da Paris, per part sco pensiunaris dal retg franzos. Dal 16avel–18avel tschientaner han ils retgs franzos accordà sis stipendis roials a students grischuns. Ils stipendiats (mingamai dus per Lia) vegnivan recrutads en in tschert turnus tranter ils figls da familias prominentas en las dretgiras autas. Il 1616 ha Louis XIII fundà a Paris la Guardia svizra sco truppa da protecciun persunala. Da las emprimas tschingt cumpagnias (fenglis) eran trais grischunas, numnadamain quella da Gugelberg (Maiavilla), Schorsch (Spleia) e Planta (Zuoz), quai che correspundeva ad ina cumpagnia da mingamai 160 umens per Lia. Tranter il 1685 ed il 1701 èn vegnidas cumandadas las cumpagnias grischunas dal colonel Johann Peter Stuppa e tranter il 1815 ed il 1830 dals colonels Heinrich e Franz Simon von Salis-Zizers.

En il 18avel tschientaner han divers Grischuns tschertgà lur fortuna commerciala a Paris, la plipart sut cundiziuns miserablas, sco quai che Johannes Barandun da Veulden rapporta il 1864. In'interpresa impuranta, ch'ha pudì sa stabilir cun success a Paris, è stada la Pâtisserie Trassein da la famiglia Tratschin da Samedan. Activas a Paris èn stadas era las familias da pastiziers Curtin da Segl (Courtin Frères, confiseurs), L'Orsa da Silvaplana, Lum (Loni) da La Punt-Chamues-ch (Maison Loni, fabricant de biscuits), il Bregagliot Giacomo Maurizio (a Paris e Versailles) ed ils Casparis da Bravuogn. Il 1891 manava ina famiglia Tomaschett da Trun in'ustaria d'artistis (Auberge du Clou) a Paris. Il 1881 ha Rodolphe von Salis fundà il famus Cabaret Chat Noir (1881–97) ed il 1893 ses frar Gabriel il Cabaret de l'Ane Rouge. A l'entschatta dal 20avel tschientaner han lavurà divers Grischuns sco «claqueurs» salarisads a l'opera da Paris: els avevan da splatschar sin cumond en tscherts muments durant las representaziuns per entusiasmar il public.

Il Grischun è stà preschent pliras giadas ad exposiziuns mundialas a Paris, per exempel il 1900 cun in'exposiziun davart il traffic, las minieras e l'igiene (bogns e lieus da cura), cun la quala els vulevan far reclama per il turissem. In pavigliun planisà cun il tripticom da Giovanni Segantini n'è dentant betg vegnì realisà. A la sava dal 20avel tschientaner ha Paris attratg era artists grischuns, oravant tut picturs. Dal 1888–91 ha Giovanni Giacometti frequentà l'Académie Julian, suandà d'Andrea Robbi e d'Augusto Giacometti, ed il 1922–27 è Alberto Giacometti sa scolà a l'Académie de la Grande Chaumière. Era Paul Martig, Fernando Lardelli, Andreas Walser, Ferdinand Parpan e Matias Spescha han passentà in temp a Paris. Dapi il 1989 posseda la secziun grischuna da la Societad svizra dals picturs, sculptrurs ed architects (dapi il 2001 vísarte) l'Atelier Fernando et Jean-Luc Lardelli, domicilià en la Cité internationale des Arts. Il zercladur 2003 han classas da scola grischunas visità Paris a chaschun da las festividades per il 200avel anniversari dal chantun Grischun, sorti il 1803 da la mediaziun napoleonica. (red.)

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da familias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.